

KAREL V. RAIS

Dílo Karla V. Raise je významnou součástí naší realistické literatury. Vedle snahy o kritickou analýzu českého života sklonku 19. století je celé Raisově tvorbě vlastní také touha ztělesnit ideál společenského soužití, který by byl s to působit na morální obrodu a upevnění národa rozpolceného hlubokými vnitřními rozpory. Jádro a oporu tohoto národa hledal spisovatel ve venkovském lidu a v demokraticky naladěné lidové inteligenci.

Rais podrobil soudobý venkov kritickému rozboru; vyjádřil napětí mezi venkovem a městem, tak příznačné pro kapitalistický řád. Sám rodem venkovan, díval se na skutečnost očima chalupníků a domkářů, které tísní společenské ponížení a egoismus, rozkládající jejich rodiny a ohrožující národ, kteří však nesou zatím odevzdaně svůj společenský úděl. Nerozpoznal větší sílu, která by mohla čelit negativním důsledkům kapitalistických vztahů, než výchovu na podkladě křesťanské morálky a vlasteneckých ideálů, filantropii a trpělivou činnost nesobeckých prostých lidí. V houževnatosti a pracovitosti mnoha příkladných postav z lidu, v jejich smyslu pro humor a v jejich vlasteneckém cítění podařilo se Raisovi postihnout kus českého národního charakteru. V kladném hrdinovi jeho próz ožívá a zároveň dozrívá ideál člověka ztělesněný půl století předtím Boženou Němcovou.

Základy životní zkušenosti — Literatura jako nástroj výchovy

Dlouholetý důvěrný styk spojil Raisovu tvorbu s dvěma kraji: s okolím Lázní Bělohradu a s Hlineckem v Železných horách. V Lázních Bělohradě se Rais 4. ledna 1859 narodil, prožil své dětství a do smrti se tam vděčně a s láskou vracel. Na Hlinecku učiteloval.

Prostředí rodné chalupy, kde se v zimě tkalcovalo a od jara do zimy dělalo o kouscích pole, vypěstovalo v Raisovi porozumění a hlubokou úctu k prostým lidem. Tu v něm pak další životní zkušenost jen utvrzovala. „Všichni

ti drobní lidé zasluhují našeho obdivu a vděčnosti. Oni nám vychovali národ, oni mu vštíplili pracovitost a touhu po všem dobrém a krásném,** napsal Rais na sklonku svého života.

Jestliže domov zasvětil Raise do lidového světa, jičínský učitelský ústav, kde studoval v letech 1873—1877, přiblížil ho živému proudu tehdejšího veřejného života. Divadla, pěvecké akademie, studentská slavnost věnovaná Hálkovi v roce jeho smrti, to vše se hluboce vrylo do Raisovy paměti a ovlivnilo i jeho vlastní osvětovou práci. Za studií se také rozšířila jeho znalost literatury. V beletristických časopisech četl Zeyera, Vrchlického, Sládka, Heritesa, Jiráska. K největším čtenářským dojmům jeho mladosti patřil Chocholeouškův Jih, Pflégrův román Z malého světa, povídky Hálkovy a tvorba Nerudova. Nad jeho Arabeskami „hořel“, po každém jeho novém článku a básni se pídil a Povídky malostranské přivítal v jednom ze svých prvních fejetonů.

Rodné Podzvičínsko, domov, rodiče, dětství a studie vylíčil Rais v prvních dvou dílech svých vzpomínek. V nich, podobně jako v pracích pro mládež inspirovaných vlastní mladostí, je obraz spisovatelovy domoviny naplněn pohodou a idylismem. Naproti tomu povídky a romány lokalizované do těchto míst, na Podzvičínsko a Jičínsko, ukazují Raisův domov v jiné podobě — v plné síle v nich vyvstává obraz vypjatých lidských konfliktů, svár čistého citu s hamižností a s předsudky.

Roku 1877 přichází Rais na své první působiště do Trhové Kamenice v Železných horách, daleko od domova, mezi nové lidi. „Strašně těžce“ dolehl na něho drsný kraj: „Ty kouty, jmenovitě holé balvanité stráně s kusy hustých lesů na temenech nebo na úbočích, s vysokým nebem — byly tak smutny!“** Avšak jako mladý nadšenec s velkými představami o poslání vlasteneckého učitele v národě sžil se Rais poměrně rychle se zapadlým horským městečkem. Zapsal se do jeho paměti nejen jako horlivý učitel, ale i jako osvětový pracovník. Při své práci se nesetkával vždycky s porozuměním a s podporou svých kolegů ani nadřízených, ale zato se sbližoval s lidem tohoto kraje, poznával drsnější a tvrdší zápas o krajíc chleba, než jaký viděl pod Zvičinou a na Jičínsku. Trhová Kamenice se svým okolím, celé Hlinecko (v letech 1882—1887 působil Rais přímo v Hlinsku na měšťanské škole) přirostlo mu k srdci, stalo se jeho druhým domovem. V četných prózách do těchto míst lokalizovaných nezdůrazňoval Rais ten „bolestný, až úzkostný smutek“, kterým na něho dýchly Železné hory při prvním setkání, ale svůj obdiv k horským lidem, k jejich statečnosti, k jejich ideálním snahám a tužbám.

Cíle, které sledoval při svém povolání, přesvědčení o mimořádném poslání výchovy v životě národa ovlivnilo samy základy Raisova pojetí umělecké

* Ze vzpomínek IV.

** Ze vzpomínek II.

literatury. Vidí v ní nástroj výchovy, sílu, která je s to zušlechťovat člověka a působit na jeho občanské uvědomění. Celá jeho literární tvorba má na zřeteli tento výchovný cíl. Nejbezprostředněji jej pak sledují jeho práce pro mládež, které se hned na počátku let osmdesátých setkávaly s živým ohlasem.

Beletrii pro mládež přikládal Rais mimořádný význam při výchově členů národa, který bojuje o svá práva. Chtěl na dorůstající pokolení působit pozitivním příkladem, chtěl mu vštěpovat národní hrdost, chtěl v něm probouzet potřebu občanské aktivity, rozvíjet v něm smysl pro přírodu, pro všechno dobré a krásné, upevňovat v něm vědomí lidské důstojnosti. Proto jsou náměty z českých dějin zastoupeny mnohem početněji a významněji v Raisových pracích pro mládež než v tvorbě pro dospělé.

Historickými náměty se Rais nejintenzivněji zabýval na rozhraní osmdesátých a devadesátých let, ve chvílích oživení národně osvobozenického hnutí. Tehdy, v časové blízkosti JIRÁSKOVÝCH Starých pověstí českých, vydal *Povídky ze starých hradů* (1888), *Povídky o českých umělcích* (1891), příběhy *z naší kroniky* (1892) aj. Na rozdíl od svého uctívaného předchůdce a učitele V. BENEŠE TŘEBÍZSKÉHO snažil se vyjádřit výchovný záměr bez autorského komentáře, výmluvným příběhem a vylíčením povah. Proto také soustřeďoval své historické povídky k ději a k charakteristice postav. Hrdiny jeho příběhů a nositeli jejich idejí jsou postavy smyšlené, prostí čeští chlapi a dívky, kteří v dobách těžkých pro národ osvědčují svou lásku k domovu a k vlasti, a vedle nich i čeští spisovatelé a umělci.

Snaha vštěpovat mladému čtenáři ideály občanského a lidského jednání a cítění vtiskla také zvláštní charakter Raisovým básním a prózám pro mládež s tematikou ze současnosti. Přítomnost, jak ji předvádí Rais svým dětským čtenářům, není idylická. Zná strasti nezaviněné chudoby i tíhu odrodilství, zná bolesti lidí žijících daleko od vlasti i tesknotu „západu“ lidského života. Ale povětšinou směřuje k idealizaci — dobří lidé, děti i dospělí stávají se vítěznými vykonavateli spravedlnosti, v jejich moci je utišit bolest, odpomoci bídě a smutku (*První květy*, 1881; *Poslední léto*, 1924).

I jeden z nejčastějších motivů Raisovy tvorby, poměr rodičů a dětí, vystupuje v pracích pro mládež v ideálních barvách, jako vztah vzájemné lásky a porozumění. V raných knížkách líčí autor hlavně lásku rodičů k dětem a péči o ně; v dílech z let pozdějších a ze sklonku Raisova života pak vystupuje dětství jako dárců radosti a svěžesti, jako potěcha dospělých. Ideální vztah rodičů a dětí, pokojná tvář domova a stesk po něm mají v Raisových pracích pro mládež často autobiografický charakter. Vzpomínkový tón dodává přesvědčivosti a poutavosti jeho četným příběhům z dětství obklopeného pohodou skromného domova, blízkostí prostých lidí a přírody. Citovou atmosféru tohoto dětství působivě zachytila Raisova lyrika, poučená lidovou písní. Soubory, které spisovatel sestavil z této drobné lyriky a z próz vzpomínko-

vého ladění, patří dodnes k jeho nejčtivějším knížkám pro mládež (*Doma*, 1903; *Pod Zvičinou*, 1906).

Úsilí o rovnováhu estetické a ideově výchovné složky, ohled na zvláštnosti dětského myšlení a cítění učinily z Raisových povídek a básní významný článek české literatury pro mládež; spolu s poezií J. V. Sládka tvoří celou jednu etapu jejích dějin. Přídech sentimentality a náboženské prvky vyřadily sice průběhem času značnou část Raisových prací z kmenového okruhu četby pro mládež, zato však do něho vstoupily některé Raisovy prózy určené původně čtenářům dospělým (*Zapadlí vlastenci*, *Pantáta Bezoušek* aj.).

Práce pro mládež jsou nedílnou součástí Raisova literárního vývoje. Je v nich obsažen a jednoznačně vysloven ideál člověka a společenského soužití, z něhož Rais vycházel při své kritice rodinných rozvrátů v prózách pro dospělé a který pak v jiné umělecké rovině ztělesnil ve svých sociálně programních povídkách a románech.

Cesta k realistickému obrazu národního života

Znalost venkovského a maloměstského lidu a osvětová činnost v jeho prostředí ukazovaly Raisovi už na sklonku sedmdesátých let mimořádný společenský význam prózy, „dobrých historických románů“ a „povídek ze života“, ve kterých čtenář najde „kus svého života“ a „učí se trpěti a doufatí“. Přesto jeho beletristické prvotiny pro dospělé (zveřejňované v *Palečku*, v *Šotku* a v *Humoristických listech* — nejvíce s pseudonymem PROKOP BODLÁK) mají až do poloviny osmdesátých let převážně podobu veršovanou. Verš odpovídal jeho potřebě vyjádřit patos vlasteneckého zaujetí a horlení, odpovídal postoji mladého člověka, kterého „život náš národní rozechvíval až do hlubin“, který „o veřejném životě neměl však pravého pojmu“ — tak s odstupem času charakterisoval Rais svůj poměr ke skutečnosti v prvních letech svého působení na Hlinecku.

Na rozdíl od prací pro mládež nezůstává Rais ve své poezii pro dospělé (do svých *Spisů* zařadil autor jen skromný výbor z ní; knižně vyšly *Trny*, 1880, v rukopisné pozůstalosti je sbírka epigramů *Potměchut'*) pouze při ztělesnění a tlumočení pozitivního ideálu. V jeho veršované tvorbě se výrazně uplatnila nota satirická, směřující ke kritice národní společnosti a tehdejší buržoazní politiky. V řadě satirických epigramů a alegorií zesměšnil Rais českou „holubičí povahu“, poddajnost, zjištnost a odrodilství těch, kteří odpovídali za českou politiku a nesli vinu za její ústupkářský, „drobečkový“ charakter. Varoval přitom před nesvorností ve vlastních řadách, vyzýval k jednotnému mužnému postupu vůči národnostnímu nepříteli. Podobně jako Čech v Novém epochálním výletu pana Broučka tentokrát do 15. století, i Rais s oblibou

konfrontoval svou dobu s hrdinskými okamžiky české minulosti, kdy národ jednotně zápasil o svá práva.

Kromě minulosti vystupoval v Raisových básních v úloze soudce českého veřejného života soudobý venkov, předváděný jako svět družných a srdečných lidí, sebevědomých Čechů, dbalých svých povinností k rodné zemi. V paměti této vesnice nepohasla památka revolučního roku 1848, její obyvatelé nepřestávali reptat proti soudobým zrádcům a nepřítelům národa (*Kmotr Hrouda, písmák, Šotek 1881 aj.*).

Raisovy veršované práce z první poloviny let osmdesátých se pohybovaly ve stopách tvorby Jana Nerudy a Svatopluka Čecha a nezasáhly nijak iniciativně do vývoje poezie své doby. Jsou však zajímavé tím, jak zrcadlí myšlenkový vývoj svého autora, „idealisty někdy až naivně nadšeného, vznětlivého“, který procházel praxí venkovského učitele a veřejného pracovníka a dobíral se nového pohledu na život. Ukazují spisovatelovu cestu k poznání, že vlačnost národního cítění, ochablost celého českého veřejného života nemá na svědomí pouze bezzásadová politika, že největším nepřítelem národa není expanzivní Německo, nýbrž sobectví jeho vlastních příslušníků. Rais si uvědomoval, jak egoismus ochromuje smysl jedince pro potřeby celku, jak narušuje jeho pocit odpovědnosti ke kolektivu.

Prvním zosobněním tohoto sobectví, které myslí jen na svůj zdar a na svou kapsu, byl Raisovi městský člověk. Rozdíl mezi dobrým a špatným Čechem začal se mu jevit jako protiklad města a venkova, jmenovitě venkova horského, jak dosvědčují básně *Z hor* (1883) a *Z města* (1884). Názor vyslovený v těchto básních, že venkov je nenarušené, zachovalé jádro národa a město jediný zdroj odrodilství, sobectví a prospěchářství, Rais záhy korigoval. Ale stranění venkovu proti městu, pohled na město jako na svět ženoucí se za lesklým pozlátkem, na svět, kde honba za společenským uplatněním a osobním prospěchem činí všechny hodnoty vratkými, zůstal již trvalou součástí jeho přístupu ke skutečnosti.

Spolu s tím, jak Rais rozpoznával postupně zákeřného nepřítele národa v sobectví jeho synů, dozrávala jeho literární práce uprostřed osmdesátých let k významné proměně. Od širokých obzorů, od obecných ideálů a problémů národní existence, od drobných satirických výpadů proti duchu soudobé politiky a proti hrabivé, malodušné mentalitě těch, kdo ovládali veřejný život, se přenášela jeho pozornost k rozboru základních lidských vztahů, jak se projevují přímo uvnitř rodiny. A jestliže dosavadnímu paušalizujícímu pohledu na národní skutečnost vyhovovala řeč vázaná, pak nyní se spisovatel obrací od verše k próze. Prozaické podání bylo s to dodat Raisovu analytickému pohledu na skutečnost, jeho obrazům z každodenního života a postavám prostých lidí přesvědčivosti, umožnilo jeho povídkám proniknout mnohem hlouběji do čtenářských řad než řeč vázaná.

Tato proměna, nemyslitelná samozřejmě bez přibývajících životní a umělecké zkušenosti spisovatelovy, byla živou a iniciativní součástí vývojového procesu, který zasahoval a ovlivňoval celou českou literaturu od sklonku osmdesátých let. Zjitřující se napětí uvnitř jednotlivých složek buržoazie spolu se vzrůstajícími rozpory mezi touto třídou a proletariátem probouzelo v život reformistické hnutí, jehož společenskou oporou byla drobná buržoazie drcená konkurencí velkovýroby. Fakt stabilizace i počínající stagnace a krize soudobé společnosti stavěl literaturu před úkol podrobit domácí život kritickému zkoumání a cílevědomému rozboru, vytvořit široce přístupný obraz české přítomnosti. Odtud pak ideál prózy, která se nemá vyhýbat žádným palčivým společenským problémům a která má své náměty hledat v běžném životě různých vrstev národa. Slovesný obraz má vyrůstat z důvěrné znalosti zobrazované skutečnosti a jeho stylizace má být co nejméně nápadná; povídka či román mají uchvacovat čtenáře svou věrohodností. Ve zrání prózy směřující k naplnění tohoto estetického ideálu zaujímá Rais jedno z nejpřednějších míst.

Úspěšný nástup Raise prozaika znamená povídka *Vlasaři* (knižně *Z vlasářských pamětí*), uveřejněná s Nerudovou pomocí a povzbuzením v Národních listech 1885. Její význam v poměru k předchozím Raisovým básním spočívá v tom, že nehodnotí člověka podle toho, jak prožívá národní ideály a jak se z nich vyznává, ale podle jeho vztahu k členům vlastní rodiny, k lidem nejbližšího okolí a k práci. Povídka nezjednodušuje obraz venkova ani města jako předchozí Raisovy básně. Vidí v městě nejen lidi marnivé a povrchní, ale i ubohé a trpící, a rozlišuje světlo a stín i mezi venkovany. Umělecké stupy „vlasářských pamětí“ se opírají o Raisovy fejetony a črty z lidového života, ale především těží z NERUDOVÝCH Povídek malostranských. Rais chce, aby čtenář našel v jeho obrazech kus vlastního života, usiluje o věrohodnou charakteristiku, která vystihuje postavy a prostředí v jejich projevech jedinečných a zároveň podstatných.

Také další Raisovy povídky upoutávaly pozornost čtenářů na svého autora již při časopiseckém zveřejnění. Hned první povídkový cyklus *Výminkáři* přinesl Raisovi na prahu devadesátých let všeobecné uznání a získal mu popularitu, kterou další díla pak utvrzovala a rozšiřovala. Několik povídkových cyklů a tři velké romány napsané mezi lety 1885—1896, v nejplodnějším a vrcholném období spisovatelovy beletristické práce, postavily pak Raise na přední místo ve vývoji české prózy sklonku 19. století.

Na samém prahu těchto let tvůrčí zralosti splnilo se Raisovi velké přání: roku 1887 se dočkal přeložení do Prahy. Z listů venkovským přátelům (jmenovitě BOHUMILU ADÁMKOVI do Hlinska) je vidět, jak horlivě se účastnil pražského kulturního života (stal se mj. členem spisovatelského spolku *Máj*), kolik radosti i povzbuzení mu dával osobní přátelský styk s AL. JIRÁSKEM, Z. WINTREM, M. A. ŠIMÁČKEM, J. V. SLÁDKEM, I. HERRMANNEM a J. THOMA-

YEREM. — Rais v této době sledoval se sympatiemi příklon české literatury k současnosti i programové hnutí o umělecký realismus, které vyvolávalo v prvních letech jeho pražského pobytu ostrou zásadní diskusi. Sám do ní nezasáhl publicisticky, ale její průběh a výsledky ovlivnil nepřímo svou tvorbou. Toliko soukromé projevy, obsažené hlavně v dopisech Bohumilu Adámkovi, pomáhají nám dokreslit jeho stanovisko k otázkám realismu.

Příklon k „věrné pravdě“ v umění neznamenal pro Raise rozchod s estetickým ideálem, který charakterizoval jeho vstup do literatury. Umění v pojetí Raisově nesmí ztrácet ze zřetele ohled na národ jako na nejvyšší společenskou hodnotu a autoritu, nesmí se vzdávat ctižádosti zušlechťovat člověka a vštěpovat mu ideály občanského a národního soužití. „Věrná pravda“ má literatuře dopomáhat k této společenské účinnosti; je zároveň předpokladem její národní specifičnosti („v posledních dobách mám v tom, co je v umění české, tak tuze rád věrnou pravdu“). Se sympatiemi sledoval Rais ruskou realistickou literaturu a obdivoval její umění typizace. Po představení OSTROVSKÉHO Lesa napsal: „Při takovém *ruském* kuse člověk cítí, co nemáme — a je to u nás také.“ — Lpění na národu, vedeném tehdy buržoazií, podporovalo v Raisovi iluze o možnosti ozdravení a další prosperity buržoazní společnosti. Představy o buržoazním pořádku jako o stavu daném jednou provždy, jako o organismu schopném podstatné vnitřní obrody, vnesly do Raisova umění „věrné pravdy“ mnohou jednostrannost, idealizaci a iluzi; nebránily mu však, ba spíš ho nutkaly uvidět a přesvědčivě obnažovat žalostný stav života své doby, znehodnocování člověka v kapitalistickém světě. Tím se Raisovo pojetí realismu podstatně odlišovalo od tzv. ideálního realismu hlášaného Vlčkovou Osvětou. — Ideál literatury, která při vši kritičnosti k buržoazní společnosti cítí synovskou přichylnost k lidu a odpovědnost za osud národa a hledá co nejširší styk s čtenáři, odlišoval Raise od nových tendencí v českém umění konce století, které učinily měřítkem všech hodnot jedince odvracejícího se od objektivní skutečnosti k svému já, od společenské aktivity k melancholickému či revoltujícímu snu.

Praha neuváděla Raise jen do bezprostředního styku s českým literárním děním sklonku století. Učitelské působení v různých čtvrtích umožnilo spisovateli, aby poznal hlouběji město a městského člověka. Ukázalo mu i v měšťanských bytech cenné, avšak proti křivdám bezbranné lidi, ne nepodobné jeho dobráckým a přitom bezmocným venkovánům (například v povídkách *Jeden z davu* a *V kuchyňské vůni* z cyklu *Mezi lidmi*). Třebaže však prožil v Praze léta mohutných dělnických Prvních májů a jiných velkých masových vystoupení proletariátu, důvěra v prosperitu buržoazního národa nedovolila Raisovi vytušit a ocenit patos politických ideálů dělnické třídy. Pokud se v jeho povídkách objeví dělník jako člověk, který morálně převyšuje venkovany (například v povídce *Pes* z *Rodičů a dětí*), nelíčí ho Rais jako představitele třídy, která

zaujímá významné místo v životě společnosti, nýbrž jako sympatického jedince. Poznání Prahy tak v podstatě utvrzovalo v Raisovi přesvědčení o celkové převaze venkova nad městem, vedlo ho k názoru, že v obraze českého venkova lze postihnout základní životní problémy celého národa. „Často o vesnickém životě v Čechách myslívám a nalézám tam tolik dojmavé a nepovšimnuté české pravdy, že bych si přál — ale kampak!“ napsal Adámkovi koncem roku 1888.

Všecky Raisovy povídky a romány z vrcholného období jeho tvorby mají venkovskou tematiku, ať už jejich hrdiny jsou prostí vesničané, nebo venkovští učitelé a kněží. Venkov dostává v těchto obrazech mnohem určitější tvář, mnohem drsnější a dramatičtější podobu, než jakou měl kdysi v Raisových básních. Ne idyla družného soužití celé vesnice, ale rozeštvané a rozbité rodiny, střetání egoistických vášní s lidskou srdečností a obětavostí je nejčastějším námětem těchto próz. Stejně jako kdysi básně, i Raisovy povídky a romány z let tvůrčí zralosti straní lidem příkladných morálních hodnot. Nevydávají je však za představitele venkova jako nediferencovaného celku, ale ztělesňují v nich zdravou část vesnice, zachovalý kmen českého národa, jak žije v autorových představách a zkušenostech.

Podle toho, do jakého světla a do jakého vzájemného poměru uvádí postavy kladné a záporné, je možné uvnitř vrcholného desetiletí Raisovy tvůrčí práce odlišit dvě etapy. První etapa probíhá ve znamení stupňující se kritičnosti, druhá pak ve znamení úsilí o ztělesnění společenského ideálu. Jejich rozmezím je počátek let devadesátých.

Kritický pohled na život venkovských lidí

Od povídky *Z vlasářských pamětí* spěje Rais k stále dramatičtějšímu vytištění svízelné situace člověka v kapitalistickém světě, k vyjádření konfliktu lidské a peněžní morálky. V jeho prózách z konce let osmdesátých a z prahu let devadesátých docházejí činy a úmysly lidí nesobeckého srdce jen zřídka uznání, ba velmi často i zneuznání těch, jimž platily. Zlomyslnost a vypočítavost nabývají vrchu. Raisovy obrazy z těchto let mají stále vyhocenější tragické zabarvení.

Nejcharakterističtějším dílem tohoto období a klíčem k pochopení Raisovy prozaické tvorby jsou *Výminkáři* (1891). Vyšli knižně s obrázkem MIKOLÁŠE ALŠE na obálce a znamenají tak počátek soustavné spolupráce s ilustrátorem, jehož kresby provázely pak všechny další Raisovy knížky a staly se jejich příznačnou součástí. Jednotlivá čísla *Výminkářů* vznikala v letech 1887 až 1890. Ústředním motivem tohoto cyklu je rozpad rodinných svazků, konflikty mezi starosvětskými, dobrosrdečnými výminkáři a jejich chamtivými

dětmi. Hrdiny jednotlivých příběhů jsou stařenky a stařečci, kteří do posledních svých dní nedovedou žít s rukama v klíně a jsou nešťastní, když nemohou pomáhat svým dětem. Netrápí se pro nouzi, jsou zvyklí odříkání a skromnému živobytí, ale trpí tím, že jim mamonářství odcizuje vlastní syny a dcery, nové hospodáře vesnice.

V obdivu ke stáří a k jeho společenským hodnotám navazuje Rais na Boženu Němcovou a na povídky A. V. Šmilovského, populárního beletristy z dob své mladosti. Ve srovnání s hrdinkou Babičky i se starci Šmilovského jsou však Raisovi výminkáři při veškeré své snaze konat dobro slabí a často bezmocní proti tlaku peněžních vztahů, které odlišťují člověka. I sama kompozice Výminkářů myslí na stupňování tragického ladění: první obrázky zachycují výsledky bolestné roztržky mezi rodiči a dětmi (*Matka a děti, V boudě*); v ostatních třech autor předvádí konflikty narůstající mezi členy rodiny (*Do Prahy na pouť, Konec života, Po letech doma*). Ve shodě s tím také v těchto povídkách přibývá přímé řeči, dialogu, který zrcadlí střetání protikladných morálních postojů. Dialog stává se tak již ve Výminkářích nejen významným prostředkem při individualizaci postav, ale podílí se i na vyjádření dramatickosti obsažené v konfliktu dobra a zla.

Jen v základních rysech, několika charakteristickými detaily nastiňují autorské popisy ve Výminkářích dějiště jednotlivých příběhů. Důkladnější jsou vnější charakteristiky postav, zařazené povětšinou již při jejich prvním vstupu do dění a působící tak poněkud staticky. Pro individualizaci postav využívá Rais velmi účinně i rozmanitých odstínů tónu vážného a humorného, drobného přírodního motivu, popřípadě i hodnotícího postoje, který k nim zaujímá autor jako svědek, jako jedna ze zúčastněných postav.

Výminkáři obohatili českou literaturu své doby o umělecky silný obraz prostého člověka konce století. Tento člověk mohl být tehdejšímu čtenáři sympatický svou obětavostí, věrností domovu a lidskostí; byl mu pochopitelný a srozumitelný i svou osamoceností a bezmocností. Věrnost k domovu a houževnatost v denní klopotě, vlastní výminkářům, neměla charakterizovat pouze část vesničanů, ilustrovat otázku výminkářskou; měla a mohla být chápána jako příklad náležitého poměru člověka k člověku, jednotlivce k národnímu kolektivu. Také obraz otců a dětí vytvořený ve Výminkářích nabýval širší platnosti. Líčení rozvrácených rodin nepoukazovalo jenom na pokřivenou tvář vesnice. Připomínalo všeobecný rozklad rodinných svazků, upozorňovalo se vši naléhavostí na odcizování člověka člověku.

Tento širší, obecnější společenský dosah Výminkářů sleduje Rais i volbou jazykových prostředků. Přímá řeč postav je lidově zabarvena, přičemž je v ní jen výjimečně užito prvků čistě nářečních, které by omezovaly srozumitelnost textu. Autorská řeč je prosta knižnosti a rétoričnosti, kterou byla poznamenána značná část prózy let osmdesátých (K. Světlá, Sv. Čech, T. Nováková

aj.). Blízkost řeči autorské jazyku postav, tlumení rozdílů mezi nimi přibližuje autora k postavám jako někoho, kdo je z nich, kdo se na ně dívá jejich očima a jejich životní zkušeností. Toto uvážlivé využití lidového jazyka v Raisových povídkách došlo všeobecného uznání, neboť vnášelo určitá měřítka do slovesné práce těch prozaiků, kteří usilovali o realistické zpodobení lidového světa, a tak ukazovalo i cesty k obohacení soudobého spisovného jazyka.

Výminkáři jsou příznační pro celé Raisovo dílo nejen po stránce jazyka a stylu, ale i tím, jak zkaženost dneška měří a váží hodnotami včerejška. Pro celou další Raisovu literární práci bude charakteristická touha po oživení starých morálních kvalit v zájmu přítomnosti i budoucna. Jednou se projeví volbou historického námětu (Zapadlí vlastenci), nejčastěji pak zdůrazněním prvků staré morálky a ideologie včetně náboženství (Západ). V celém svém díle přistupuje Rais ke kritice současnosti z pozic toho, co bylo, ne z hlediska toho, co bude, co klíčí ve společenské skutečnosti a v lidském snu, co je třeba vyvzdorovat a vydobýt. Proto je Rais ve svých nejlepších dílech básníkem stáří, stáří dychtivého účasti na životě, ale neveselého a rezignujícího, tak jako jeho předchůdce HÁLEK byl oslavitelem mládí. Oba, Hálek i Rais, zachycují ve svých povídkách konflikt přirozených lidských citů se vztahy určenými penězi, majetkem. U Háleka bylo však nositelem přirozeného citu mládí, ono vzdorovalo proti jeho pokřívování, mládí podléhalo či vítězilo; povzbuzovalo důvěru, že je v silách nastupujících pokolení zlomit nebo alespoň omezit vládu peněz nad lidskými osudy. O necelých dvacet let později vidí Rais lidštější poměry jedině v časech zašlých a nenávratně odcházejících, nositeli jeho morálních norem jsou převážně lidé staří, nad hrobem. Jeho dílo tak odhaluje vzrostlou moc kapitalistických vztahů koncem 19. století i pocit slabosti jedince vůči nim.

Deprese z vlády peněz nad lidmi, nad bezbranností a ubohostí člověka vede i Raise v části jeho díla následující po Výminkářích k zobrazení lidské osobnosti jako oběti okolností, oběti vlastního povahového založení, neovládnutelných pudů a vášní. Toto pojetí, příznačné pro dobový determinismus, zřetelně poznamenalo povídkový cyklus *Potměchut* (1892) a hlavně *Kalibův zločin* (Světozor 1892, knižně 1895). Zasáhlo i do mnoha pozdějších Raisových povídek a románů (Na lepším aj.).

Ve většině povídek *Potměchuti* vystupují lidé zmítaní vášněmi, které spisovatel soudí jako výraz ničivého sobectví. Sobecký je starý mládenec, který mstou rozruší pokojný rodinný život své někdejší milé (*Zlý člověk*), sobecký je muž, který svým opilstvím a rozhazovačstvím ničí vlastní rodinu (*Špáta, Sekáči*). Slaboštví a egoismus těchto vášnivců neukazuje Rais pouze na výsledcích jejich jednání, ale i srovnáváním s lidmi, jimž obětavá láska dává vnitřní uspokojení a sílu hory přenášet. Jednou je touto kladnou hrdinkou žena, která svou trpělivou péčí napraví muže (*Sekáči*), podruhé chudá stařenka

žijící pro syna (*Ž vlasářských paměti*), potřetí horší venkované, kteří v padesátých letech schovávají před četníky noviny a podobizny Havlíčkovy (*Ž podhorských paměti*).

Kalibův zločin, první Raisův rozsáhlejší obraz přítomnosti, téměř nezná takové dobrosrdečné a přítom silné a činorodé lidi jako Potměchuť. Nezná hrdiny, kteří by byli s to hájit a bránit zubožovaného člověka — dovedou ho nanejvýš trpce litovat. Všechny hlavní postavy Kalibova zločinu jsou ve svém jednání determinovány vášní, ať už je to vášeň milostná (vztah Karlin k milenci Rachotovi, Vojtův poměr ke Karle), anebo vášeň obohatit se a užívat na úkor druhého (Vojtův švagr Smrž, stará Boučková — matka Karlina). Oběti předsudků a zájmu po zajištění existenci ze strany příbuzných není pouze titulní hrdina příběhu, stárnoucí mládenec Vojta Kaliba, kterému při uzavírání sňatku s Karlou tane na mysli příklad vyrovnaného a spokojeného manželství jeho rodičů. Obětí vlastní matky a ostatních prospěchářů je i Karla, nucená žít s mužem, kterého nemiluje.

Vojta Kaliba, tento dobrák od kosti, až do krajnosti trpělivý, měkký až do slabosti, vraždí, a sám umírá v okamžiku, kdy mu vlastní oči nedovolí víc pochybovat o tom, že byl podveden a oklamán. Pudové jednání Vojty Kaliby, základ jeho lásky ke Karle, dlouhé snášenlivosti i konečného zoufalství, je základním prvkem psychologické individualizace této postavy. Autor ukazuje Vojtu nejen jako oběť okolí, nehodných lidí, ale i jako oběť jeho vlastního založení a jeho „starodávné“ důvěřivosti, která ve střetnutí s vychytralostí prozrazuje svou slabost a podléhá.

Tragédie lidí, kterým předsudky a egoismus nedovolí naplnit představu rodinného štěstí, má v prvním časopiseckém znění románu vyhocenější sociální výústění než v podobě knižní. V ní totiž vypustil Rais závěr, který stavěl proti Kalibovi a na stranu Boučkových celé veřejné mínění. Závěr časopisecké verze tak nejen podtrhoval tragédii Kalibovu, ale demonstroval na ní také žalostný stav společnosti, v jejíž mentalitě vládne sobectví, přetvářka a falešná sentimentalita nad chápáním a obranou důvěřivého, zaprodávaného a zoufajícího si čistého srdce. Knižní vydání Kalibova zločinu zdůrazňuje naopak podíl psychického založení postav na tragickém konfliktu a tak poněkud otupuje společensky kritické ostří románu.

Kalibovým zločinem vyvrcholila v Raisově díle kritická vlna, která vytryskla z úzkosti nad osudem lidských hodnot v království peněz, ze spisovatelovy touhy podepřít ohroženého člověka. Snaha zdůraznit mravní velikost prostých lidí, kteří stojí osaměle, s otevřeným srdcem a s holýma rukama proti tvrdému světu a marně se snaží jej přemoci, vede Raise k tragickému řešení konfliktů. Jedině drobná próza dělnických publicistů, sloužící bezprostředně agitačním účelům, pronikala v té době hlouběji — objevovala tragické příběhy v boji dělníků proti kapitalismu. Síla Raisových próz tkví ovšem v tom, jak

v jedinečných uměleckých obrazech postihly dosah morálky ovládané zásadou, že člověk člověku je vlkem, i pro citový a rodinný život lidí uzavřených ve svém soukromí. Rais se dívá na růst individualismu očima dobrosrdečného, družného a trpělivého řadového člověka, a proto vidí především jeho negativní stránky a následky. Jinak zrcadlila tento proces například poezie J. S. MACHARA — jako niterný zážitek člověka, který se sblíží s tím, co má v individualistickém postoji kladný společenský dosah, co vede silnou osobnost ke vzdoru a k negujícímu gestu vůči upadajícímu světu českého měšťanstva.

Navazujíc na Raisovu tvorbu, začíná česká próza zároveň polemizovat s Raisovou představou kladného hrdiny. Na rozdíl od jeho ideálu pokorného a trpělivého člověka se pozornost V. MRŠTÍKA, A. STAŠKA a T. NOVÁKOVÉ soustřeďuje k postavám, jimž je vlastní revolta, třeba zatím vyzněla jen tragickým vzepětím vůle a snu.

V prózách následujících po Výminkářích a po Kalibově zločinu se Rais již nedobral hlubšího kritického pohledu na buržoazní společnost, protože nerozpoznal další a závažnější příčiny její stagnace a krize a nepostavil se na stanovisko těch, kteří proti stávajícím poměrům vzdorovali. Ta část jeho povídek z let devadesátých, která se snaží postihnout tíhu soudobého života, pohybuje se většinou v mezích vytčených Potměchutí a Kalibovým zločinem. Tyto prózy rozšiřují galerii lidí obětovaných, poddajných a zlých. Ukazují, že hlavním nepřítelem člověka je kromě vášně i městské prostředí (*Lopota*, 1895). Směřují až k pesimistickému závěru, že jenom v závětří samot může být dobrý člověk spokojeně živ, zatímco společnost lidí jej skličuje a deptá (*Mezi lidmi*, 1898; *Ža světem*, 1896).

Kde najít východisko z těchto tísnivých závěrů, kde najít zdroje obrodných sil a optimismu pro českou společnost sklonku století? Tyto otázky plně dolehly na Raise od počátku let devadesátých, ve chvílích, kdy chtěl svou tvorbou vytyčovat cestu k dalšímu rozvoji národa, kdy chtěl ukázat, jak by měl vypadat vztah člověka k člověku a ke společenskému kolektivu.

Ve jménu ideálních společenských hodnot

Hrdinu svých sociálně programních próz nehledal Rais v určité společenské třídě, nýbrž vycházel z obecných pozitivních vlastností svých postav z lidu. Jeho kladný hrdina zdědil většinu ctností výminkářů ze stejnojmenného povídkového cyklu; má jejich houževnatost, skromnost, lásku k domovu i potřebu lidské družnosti a vůli prospívat svému okolí. Navíc je však vybaven rysy, které výrazně obohacují jeho charakter: není jen trpělivý, ale má i sílu obrátit se zády ke zlým lidem; zaujímá uvědomělý postoj k národu a k sociálním starostem lidu; má tedy širší pole zájmu i činnosti než kdysi výminkáři.

Ztělesněním člověka, který se nepoddává sobě, své vášni, ale je silný svou účastí na životě kolem sebe a dočká se ovoce své práce i uznání, chtěl se Rais podílet na lidovém zápasu za národní a demokratická práva, který od počátku let devadesátých doznával podstatného oživení. A protože oporu tohoto zápasu viděl autor ještě stále ve venkovském lidu a záruku jeho zdatu v trpělivé práci výchovné a vzdělávací, jsou hrdiny Raisových sociálně programních próz drobní venkované a v první řadě vzdělanci oddaní svému lidovému poslání.

Snaha vytvořit přesvědčivý typ člověka příkladné činnosti, která má zásadní společenský dosah, vede Raise postupně od povídky a povídkového cyklu k volbě románové formy. Ta mu dovoluje zachytit společenskou skutečnost v široké rozloze a ukázat plně význam činné osobnosti v ní. Snaha postihnout nevšednost a významnost denního života vymezuje románovému ději krátký časový rozsah jediného roku či několika týdnů.

Jestliže ve Výminkářích, Potměchuti a v Kalibově zločinu bylo krajinné prostředí naznačeno jen zhruba, nabývá ve většině sociálně programních próz zvláštní váhy a je také zdůrazněno. Jde převážně o prostředí horské; jeho drsnost a chudoba podtrhuje mravní sílu lidí, kteří denně přemáhají tvrdost života a neztrácejí přitom touhu po vědění, po spojení se světem, smysl pro nadosobní společenské ideály. Tento rys horského lidu vylíčil Rais s vřelým obdivem už kdysi ve fejetonu *Na horách* jako svůj největší dojem z prvního setkání se Železnými horami. Na předělu osmdesátých a devadesátých let napsal pak tři povídky oslavující drobné horské lidi a spojil je symbolickým názvem *Horské kořeny* (1892).

Ve dvou rámcových obrazech tohoto cyklu se „horské kořeny“ soudobých občanských ctností projevují silou národního vědomí (*Pro čtsto, Výprava z hor*), v próze *Ta srdce* pak v solidárním postoji horských chudáků k ženě s nemanželským dítětem. Cyklus *Horské kořeny* výrazně prohlubuje Raisovu představu lidového základu národa — ztotožňuje ho s chudým člověkem práce, který se cítí sice slabý na zápas s „pánem“ a je v podstatě osamělý, ale ze svého místa, podle svých možností podporuje pokořeného člověka a národ.

Rovněž povídkový cyklus *Rodiče a děti* (1893) obohacuje Raisův obraz kladného člověka přítomnosti. Obsahuje mnohem optimističtější pohled na vztah rodičů a dětí než Výminkáři. Čistý lidský cit žije tentokrátě většinou v srdci lidí mladých a chudých, kteří, zase každý na svou pěst, brání své živé lidské srdce proti mrazivému sobectví. Hrdinkou jednoho z příběhů je chudá nevěsta (*V tiché chalupě*), druhého pražský dělník, kterého při návštěvě venkovského domova přátelsky přivítá jenom starý pes, zatímco rodina se ho hledí zbavit a sousedé k němu mají nedůvěru jako k městskému člověku (*Pes*).

Žádný Raisův sociálně programní román nerozvinul míru aktivity a cílevědomosti v obraze lidového člověka podstatněji než *Horské kořeny* a *Rodiče*

a děti, ani ten, jehož hlavním hrdinou je prostý venkovan — *Pantáta Bezoušek* (Osvěta 1894). Starosvětský sedlák si za své návštěvy u pražského syna, zámožného advokáta, zjednává převahu nad upjatým pražským panstvem svými vlastnostmi; je hrdinou idyly, v níž všechny jednající postavy jsou v jádru dobré, stačí jen umět jim promluvit do duše, aby se smířilo bohatství s chudobou. Svou srdečností, skromností a bodrostí jako kouzelným proutkem osvěží pantáta v myslích domácích pánů jejich venkovské kořeny, zahřeje a obměkčí jejich srdce a dopomůže tak bohaté slečně a chudému úředníkovi k společnému štěstí. Idylicky a humorně laděný obraz pražského zámožného světa, jehož lesk pohasíná před dobrosrdečnou tváří starého venkovana, upřímného Čecha a člověka, vynesl Pantátovi Bezouškovi velkou oblibu u čtenářů. Idyla, jejímž hrdinou je starosvětský zbožný výminkář, nepřinášela však uprostřed devadesátých let nic nového do české literatury a mohla navíc podporovat nezdravé iluze o soudobé společenské skutečnosti.

Dva největší Raisovy sociálně programní romány, *Zapadlí vlastenci* a *Západ*, nenalezly svého hrdinu přímo v lidu, ale v řadách venkovské inteligence. Venkovský lid je v těchto románech předmětem péče, je veden, vychováván a usměrňován lidmi vzdělanými, učiteli a kněžími.

Touha ztělesnit ideální spojení vzdělanců s lidem, vyzdvihnout sílu národní a humanitní myšlenky, která zlidštuje člověka a stmeluje jedince ve svorné společenství, vedla Raise v *Zapadlých vlastencích* (Světobor 1893) k volbě námětu z nedávné minulosti, z národního obrození. Jestliže v básních psaných v první polovině let osmdesátých upoutávaly Raise ty momenty české historie, v nichž český lid osvědčoval rozhodnost statečného činu a boje proti neúprosnému nepříteli (husitství, rok 1848), pak na rozmezí let osmdesátých a devadesátých k němu nejnaléhavěji mluvilo národní obrození jako příklad postupného rozvoje společnosti, vzestupu, na němž se podílel celý národ. Obrozenští buditelé se svou důvěrou v lepší příští národa, se svou skromnou, neúmornou prací byli pro Raise osobně velkou vzpruhou a vzorem. Na rozhraní osmdesátých a devadesátých let si často pozastekl nad nenávratností těch jarních dob národa a nezištných lidí, „jakých dnes již není“. Idea *Zapadlých vlastenců* tak dlouho klíčila ve spisovatelově mysli. Román napsal Rais z velké části za svého prázdninového pobytu v Sobotce 1892, opíraje se o značné životní a umělecké zkušenosti a studium pramenů. Ve shodě s jedním z nich, s rukopisnými zápisky krkonošského obrozeneckého učitele VĚNCE-SLAVA METELKY, učinil dějištěm románu Paseky u Vysokého nad Jizerou (v románě symbolicky přejmenované na *Pozdětín* a *Větrov*).

Základem děje *Zapadlých vlastenců* je příběh mladého učitelského mládence Karla Čermáka, který nechťe přijímá místo v horské škole. Tam se pak postupně zbavuje pocitu méněcennosti pro svou chudobu, pro přerušené studium a nemanželský původ, získává milovanou dívku a zajiště-

nou budoucnost, stává se jedním z národních buditelů. Významným činitelem Čermákovy cesty za štěstím, a tedy i rozvoje děje, je překvapivá náhoda (např. setkání s otcem). Rozhodující podíl na utváření jeho osudů v Pozdětíně, a tedy i v kompozici románu, má však prostředí — dobří lidé připoutaní celým srdcem k svému horskému domovu, kteří přijmou plachého a rozteskněného Čermáka jako vlastního. Už příjmení vesnických buditelů, připomínající, podobně jako příjmení Čermákovy, jména ptáků (učitel Čížek, farář Stehlík), navozují představu lidí dobrosrdečných a družných, a takoví také jsou. Taková je také většina pozdětínských vesničanů; chudoba a tvrdá příroda v nich vypěstovaly nejryzejší charakter, nejupřímnější srdce (Adam Hejnů, starý Roubal, „literáci“ Škmořil a Petruša aj.). Tyto lidové postavy vystupují v románě sice jen víceméně epizodicky, ve spojení s učiteli a kněžími, ale tvoří pestrý, humorně laděný obraz laskavého a pokojného společenství, z něhož se vylučují jenom jedinci postižení neštěstím nebo bezohlednou vášní (staří Žalákoví, jejich ovdovělá snacha). Z dobrého světa, v němž učitelský mládenec najde domov, nevybočuje ani vrchnost; ve velkomyslném jednání hraběte vůči Čermákovi jako by dozníval ideál dobrého šlechtice zpodobený kdysi B. NĚMCOVOU. Součástí dobrého světa je v Zapadlých vlastencích i Praha, symbol staré české velikosti, sídlo předních mužů národa, Palackého, Jungmanna, Šafaříka, Tyla a ostatních buditelů.

Román věnuje hlavní pozornost vlastencům „zapadlým“ v přesvědčení, že o výsledcích každého společenského usilování rozhodují nejen lidé „nahore“, ale také — ne-li především — zapadlé Pozdětíny. Přesto však v něm autor ukazuje, jak velkým povzbuzením pro tyto lidovýchovné „zapadlé“ pracovníky je elán a iniciativa vyzařující z kulturního centra země a vzájemná jednomyslnost.

Své téma zpracovává Rais podstatně jinak než např. JIRÁSEK ve svém F. L. Věkovi nebo v kronice U nás. Nesnaží se vykreslit vyčerpávající obraz horského venkova a českého života let čtyřicátých, obraz, který by měl i v jednotlivostech dokumentární charakter a který by svou koncepcí vystihoval smysl dějinného procesu v daném časovém úseku. S pomocí historických motivů komponuje v Zapadlých vlastencích idylu, v níž vyjadřuje svou představu národního života prodchnutého lidskou družností a vlasteneckým cítěním, života, v němž by zbylo jen málo místa pro neštěstí a rozháranost. Čermákův osud měl přesvědčovat Raisovy současníky, mladé vzdělance sklonku století, že právě ve službách lidu může člověk dobré vůle najít plné uspokojení i osobní zdar, když vyjde ze zajetí svých snů, svého já a najde společnou řeč s těmi, kdo slouží národnímu celku.

Tímto aktuálně zamýšleným záměrem je také ovlivněna celá Raisova práce s prameny, které měl při psaní románu k dispozici. METELKOVY zápisky posloužily autorovi hlavně při evokaci prostředí staré horské školy a jejího

kulturního ovzduší a v značné míře i pro charakteristiku učitele Čížka. Ve své celkové koncepci se však Zapadlí vlastenci zásadně odlišují od Metelkovy autobiografie, která namnoze trpce a pobouřeně žaluje na strastiplný život horského lidu, a zejména na bídný úděl a pohnutý intimní osud chudého učitelského pomocníka, nadšeného čtenáře a horlivého vlastence. Člověk, který promlouvá z těchto zápisků, má mnohem blíž k máchovskému vydědenci a buřiči i k ironizujícímu lyrickému hrdinovi Nerudova Hřbitovního kvítí, k postoji chudiny v povídce V zámku a v podzámčí než k usazeným a bodrým zapadlým vlastencům včetně učitele Čížka.

Na Zapadlé vlastence navazuje největší Raisův román *Západ* (Osvěta 1896). Jeho dějištěm je vesnice Kameničky na Hlinecku (v románě symbolicky přejmenovaná na Studenec). Jestliže osobní zkušenost spisovatelova byla pro Zapadlé vlastence pramenem důležitým a téměř nejzákladnějším, pro *Západ* je pramenem jediným. Tento román pojednává o době současné, kterou autor sám prožil. Soustředil v něm své poznání životních podmínek horského lidu, venkovské chudiny a nejzřetelněji v něm formuloval svou odpověď na otázku sociální. Místa a postavy románu měly své určité modely ve skutečnosti (modelem pro hlavního hrdinu, faráře Kalouse, byl např. kameničský farář Pardus, kterého Rais osobně poznal), ovšem Rais s nimi pracoval ve všech případech velmi volně, neboť nemínil napsat „místní kroniku“, ale „knihu románovou“, která má promluvit silou své typizace k základním problémům celé tehdejší české společnosti, ke každému člověku.

Základ románu tvoří psychologická charakteristika faráře Kalouse. Je rozvíjena ne prostřednictvím velkých událostí, ale pomocí drobných situací každodenního života a k nim retrospektivním způsobem přičleňovaných vzpomínek. Cílem psychologické charakteristiky je postihnout v staříckém Kalousovi člověka, který do posledního dechu neztrácí odpovědnost za lidi, s nimiž srostl, a jehož péči vděčně přijímá a uznale hodnotí celé starcovo okolí. Hlavním nástrojem psychologické kresby v *Západu* je dialog. Vyvolává atmosféru lidské soudržnosti, poetický obraz stáří, které je plné zájmu o život.

Postava faráře Kalouse i charaktery a osudy jeho přátel a pomocníků (např. učitele Pondělíčka, pátera Voříška atd.) jsou zasazeny do scénérie od světa odříznuté, drsné „české Sibíře“, poznamenané společenským ponižením chudého člověka a vykořisťováním jeho práce. Většina podob „české Sibíře“ a jejího lidu je v románě viděna očima a činností vzdělanců, kteří sem přicházejí nově a zvykají si tu, a je předváděna pomocí dějových popisů, ne líčením. Román tak ukazuje poměry horského lidu sice jen epizodickými scénami, ale tak, že v celé velikosti vystoupí patos života horáků, kteří se rvou s tvrdostí přírody a práce, i učitelů a kněží, kteří jim pomáhají svou účastí, dobrým slovem a skutkem.

Kresba krajinného prostředí jako podstatná složka koncepce a stavby

románu se před Západem uplatnila už v Zapadlých vlastencích. Podílela se tam na obraze horské končiny se vši její drsností i se všemi jejími půvaby, neovlivňovala však tak důrazně charakteristiku postav jako v Západu. V něm tvrdost horské přírody podtrhuje houževnatost i mužnou sílu faráře Kalouse i učitele Pondělíčka, kteří tu v celoživotní práci zapustili kořeny a nechali svá srdce. „... Jednoduchost, chudoba kraje musí výmluvně hlásiti, že byla to obětavost, láska farářova, jež ho zde tak dlouho držely,“ napsal Rais na sklonku svého života malíři ADOLFU KAŠPAROVI, a pro ilustrování Západu radil: „Račte využívat zim a podzimků.“ Krajinomalebná složka Západu sugestivně vystihovala osobitou atmosféru zapadlého, tehdy málo známého zákoutí na Hlinecku; přivábila do Kameniček malíře ANTONÍNA SLAVÍČKA, jehož obrazy pak založily význačnou malířskou tradici Hlinecka.

Kromě motivů přírodních provází konec Kalousova života řada „západů“ lidí a bytostí jemu blízkých a drahých. Kalousovy lidovýchovné snahy sdílejí učitelé a kněží v jeho okolí. Tyto „obměny“ základního motivu jsou podřízeny osudu faráře Kalouse jako významné epizody jeho vášnivé přichylnosti k životu a nechuti opustit tento svět. Vyjadřují Kalousovu podobnost s ostatními životy činnými i zapadajícími, pomáhají mu stát se srozumitelným psychologickým typem dělného stáří. Ve srovnání s Výminkáři má obraz stáří v Západu víc tklivosti a elegismu než tragické hořkosti. Hodnoty a zásluhy „výminkáře“ Kalouse nejsou sice respektovány jeho nadřízenými, ale docházejí uznání farníků. Rais tak ukazuje, že horský lid je ve svém jádru dobrý a uznalý, a že si tedy zaslouhuje, aby mu jednotlivci zasvětili celý svůj život.

Láskyplný vztah faráře Kalouse k prostému lidu není podložen sociálním programem, který by mířil proti existujícím společenským poměrům. Do Západu nevstoupil člověk vzdorující křivdě, člověk smělého snu o dobytí spravedlnosti na zemi. V letech rozvinuté politické aktivity sociálně demokratického dělnictva, kdy román vznikal, autor takové lidi jistě znal; neuznával však společenskou užitečnost jejich postoje. Naznačuje to v postavě ševce Kubly, bouřliváka a neznaboha, kterého Kalous přivedl zpátky k víře a k pokoře. Venkovská chudina v Raisově obraze oddaně snáší svůj trpký úděl, nerebeluje, nenavazuje spojení s městským proletariátem. Autor, který ji hluboce lituje, staví do jejích služeb inteligenty spjaté s ní rodem i srdcem jako její zastánce a přímluvce; jediný lék na zmírnění bídy nachází ve filantropii a ve vysněné dobrotivosti a spravedlnosti českých podnikatelů.

Tak Západ vyjádřil nejzřetelněji slabiny světového názoru svého tvůrce, obnažil jeho konzervativní jádro. Přesto však Rais díky svému umění realistické povahokresby vytvořil v Západu román, který přesvědčoval čtenáře psychologickou pravdivostí, získával jejich srdce sympatiemi k venkovské chudině a k lidem cílevědomé veřejné práce. Těmito hodnotami si Západ podmaňuje čtenáře dodnes. Dojímá je vystižením tísně lidského západu prosvětleného

láskou k pozemskému živobytí, které je neustálým tvořením a zápolením s nepřízní přírody, s tvrdostí lidí a s pomíjivostí lidského života.

Podobně jako Výminkáři, Potměchuť a Kalibův zločin jsou i Raisovy povídky a romány sociálně programního charakteru zaměřeny proti egoistickému individualismu. Ovšem tak, že včleňují nesobeckého člověka do širší pospolitosti, přesahující vztahy rodinné; čínorodý postoj k životním problémům národa přináší kladným hrdinům těchto próz vnitřní uspokojení i uznání. V souvislosti s tím tragický tón vlastní Výminkářům a Kalibovu zločinu ustupuje v Horských kořenech, v Zapadlých vlastencích a v Západu ladění humornému, idylickému a elegickému, ostrá dramatická střetání jednotlivců jsou vystřídána volně rozvíjenými osudy mnoha postav spojených pouty vzájemné spolupráce.

Snaha vytvořit přesvědčivý, věrohodný a přitažlivý obraz příkladných lidí prohlubuje Raisovu představu kladného hrdiny, reprezentanta českého národa. Základ a naději národa vidí nyní Rais v chudém pracujícím lidu a v těch jeho vzdělaných synech, kteří žijí s ním a pro něj. Toto poznání sblížuje Raise v Zapadlých vlastencích a v Západu s historickými romány JIRÁSKOVÝMI, jmenovitě s F. L. Věkem a s kronikou U nás. Na rozdíl od Jiráska však Rais nedocenil síly utajené v lidových masách, nerozpoznal v lidu tvůrce dějin, tvůrce vlastního života. Ruku v ruce s tím pak přecenil poslání inteligence ve společenském vývoji a moc výchovy založené na křesťanské morálce a ideji vlastenecké. Sociální román sklonku století přichází v díle A. STAŠKA a T. NOVÁKOVÉ s jinou, novou odpovědí na sociální otázku. Jejím zosobněním je nepoddajný venkovský člověk, který bez pomoci inteligence, na svou pěst hledá spravedlnost pro sebe a pro svůj rod a chápe se pomocné ruky, kterou mu podávají dělníci.

Závěrečné období literární práce

S koncem let devadesátých se v Raisových listech přátelům množí stesky na chatrné zdraví, únavu a všestrannou vyčerpanost. Krátce po dokončení Západu byl významný prozaik nucen obětovat mnoho svého vzácného času sestavování práce, která pak roku 1898 vyšla pod názvem *Politický a školní okres Vinohradský a paměti i rozvoj jeho škol*, a stal se ředitelem měšťanské školy.

Ochabující zdraví a přemíra úřední práce znepokojovaly spisovatele, spoutávaly jeho tvůrčí síly. V září 1898 si nařiká Sv. Čechovi, že nemůže „konat studie“ ve své krajině. „A cítím, že bych zas potřeboval trochu s klidem mezi lid; když však přijdu na prázdniny, abych se zavřel mezi čtyři stěny.“

Únava a deprese, nedostatek svěží znalosti života, které Rais tak

ostře pociťoval, skutečně postihly jeho další literární práci. V posledních třiceti letech svého života (zemřel 8. 7. 1926 v Praze) napsal ještě řadu povídek a románů (otiskoval je povětšinou ve *Zvonu*, na jehož redakci se Rais v letech 1902—1926 podílel spolu s JIRÁSKEM, WINTREM, ŠIMÁČKEM aj.). Raisovy nové knížky se dál setkávaly s oblibou u čtenářů a patřily k nejlepší lidové četbě. Nezapřely zralého a talentovaného prozaika, těžily ze zkušeností mistra realistické povídky a románu. Neinspirovala je však znalost nových proudů života, které pramenily z lidového zápasu o nový svět. Ožívají v nich a doznívají motivy a postoje z tvorby předchozí, ať už v podobě příběhů ukazujících svízele a rozpory kapitalistického venkova (*Na lepším*), anebo v humorně a idylicky laděných obrazech venkovského světa (*Káča*).

Nejčastějším námětem Raisových povídek a románů z konce devadesátých let a z prahu dvacátého století je konflikt starosvětského venkovanství s městskou nadutostí a licoměrností, jak se odehrává v maloměstě, v prostředí, kde se bezprostředně setkává venkov s městem. Spisovatel straní jednoznačně skromné a pracovitě vesnici. Zesměšňuje maloměstské „půlpány“, kteří s vesnickým oblečením a zvyklostmi odhazují i nenáročnost a pracovitost (*Půlpáni*, 1898). Jeho venkované ztroskotávají, jakmile v touze po společenském povznesení, po snazším životy opustili skromný vesnický domov a odešli do města či do městečka (*Paničkou*, Květy 1897; *Na lepším*, Světozor 1899).

Jako druhého nepřítele pokojného života a lidské důstojnosti soudí Rais ve svých pracích z tohoto období vášně, především vášně milostnou. Ta zlomí Vorala z románu *Na lepším* a rozruší jeho rodinu, vynese celoživotní duševní strádání hrdinovi románu *Stehle* (Zl. Praha 1903) a odcizí sirotkovi otce (*Sirotek*, Zvon 1901). Na rozdíl od někdejší Potměchuti zdůrazňuje autor v těchto románech trpký trest a pokání, které si musí odpykat každý, kdo pro smyslové opejení ztratil bytí jen na okamžik pocit odpovědnosti za své jednání. Rais tak vnáší do své psychologické kresby prvky moralizující jednostrannosti. Ve snaze o přesvědčivost svého soudu nad postavami determinovanými vášní upadá navíc do popisnosti a rozvláčnosti, zřejmé zejména v *Sirotku*.

V několika prózách z počátku 20. století učinil Rais náběh k odkrytí utajených záhybů myslí prostého člověka, jeho niterného zápasu. Stalo se tak — závažněji než v románu *Stehle* — v povídce *Nermuť* (Zvon 1903). Její hrdina, vesnický houslař, chce stvořit nástroj, který by vydal tón, jaký ani nejproslavnější housle dosud nevydaly. Tento sen znemožní Nermuťovi stát se dobře situovaným řemeslníkem, staví se mezi něj a jeho okolí. To všecko autor ví, a má účast s Nermuťovým osudem, vidí v něm kus údělu a strastí každé tvorby vedené snem a vášní objevovat. K typu lidového člověka spalovaného touhou vynalézat, tak podmanivě načrtnutému v *Nermuťovi*, se však Rais už nevrátil.

Léta kolem první světové války a po ní soustředila spisovatelovu pozornost k osudu národa. Hlavním motivem jeho próz se stal poměr člověka k vlasti.

Největší prací z tohoto okruhu je román *O ztraceném ševci* (Zvon 1918, 1919), napsaný v jádru za první světové války. Jeho hrdinou je chudý švec z česko-německého pomezí, který dlouho odolává germanizaci, až jí na sklonku života pod vlivem okolností a nedobré ženy téměř podlehne. Na jeho osudech chce Rais ukázat, že z paměti národa se neztratil a neztratí člověk, který pro vlast žil a dýchal. Pevné občanské uvědomění a široký zájem o rodnou zemi sblížuje ztraceného ševce s postavami Horských kořenů. Ztracený švec má v sobě také rysy z rodu Výminkářů, z rodu těch Raisových postav, jejichž příkladnost tkví spíše v pevné vůli ke konání dobra než v jeho výsledcích. V románě *O ztraceném ševci* se autor Západu naposledy vzeplal k dílu velké koncepce; zalidnil svůj obraz řadou postav vyjadřujících složitost národnostních a sociálních poměrů v Podkrkonoší na sklonku devatenáctého století. Ale jen v některých epizodách překonal jednostrannost a staticitnost kresby a vytvořil scény silného psychologického napětí a uměleckého účinku (např. vylíčení „Šustrlojzlovy“ smrti).

Vedle tohoto románu začal Rais za první světové války, zasažen bolestnými ztrátami ve vlastní rodině, psát vzpomínky (*Ze vzpomínek*, 1922). V jejich první části vylíčil svůj domov, rodný kraj a dětství. V druhém svazku vypráví o svých studiích a o několika českých spisovatelích a malířích, s nimiž se znal (o Nerudovi, Wintrovi, Alšovi, Slavíčkovi aj.). Třetí a čtvrtý svazek memoárů, vydané již po autorově smrti (1932), obsahují další řádku vzpomínek na literární přátele (Sv. Čecha, Al. Jiráska) a několik Raisových příležitostných projevů. Podobně jako korespondence s přáteli i vzpomínky dávají nahlédnout do dílny spisovatele Raise, teplými barvami vyvolávají obraz světa, ve kterém žil, a lidí, které měl rád. Charakterizují tak osobnost významného českého prozaika, který měl všechny ctnosti svých kladných hrdinů: měl jejich skromnost i potřebu družnosti, neúpornou pracovitost i snahu prospívat člověku a národu.

Autorem připravené spisy vycházely v letech 1909—34 (Unie, 26 sv.), nezahrnuly však celou jeho literární práci. V letech 1901—25 vydal Rais své spisy pro mládež (10 sv.). V NK vyšel Západ (1950, s doslovem Jos. Štefánka) a Zapadlí vlastenci (1951, 1956, s doslovy V. Ržounka a M. Pohorského). V roce 1959 začaly vycházet v SNKLHU Vybrané spisy K. V. Raise (za red. a s doslovy Jos. Štefánka).

Z korespondence bylo zatím vydáno jen několik vybraných úseků: z dopisů K. V. Raise Boh. Adámkovi (Č. lit. 1956); K. V. Rais — Sv. Čech, výběr z listů přátel (1959), úryvky z Raisových listů A. Kašparovi otiskl Mil. Hýsek (Čtvrtky 1935), z dopisů A. Jiráskovi ve Varu (1948), vybrané dopisy K. V. Raise a Mik. Alše uveřejnil E. Svoboda (sborník, Lázně Bělohrad 1959), dopisy Fr. Kavána K. V. Raisovi uspořádala M. Míšková-Raisová, Vybrané dopisy K. V. Raise, týkající se zejména práce na *Ztraceném ševci*, otiskl J. Moravec a Ant. Boháč (Č. lit. 1960).

První pokus o hodnocení Raisovy tvorby představuje studie A. Nováka (Obzorlit. a uměl. 1900), navazující na soudy literární kritiky devadesátých let (Karáska, A. Procház-

ky, F. X. Šaldy). Řada přímých i nepřímých polemik s názory A. Nováka (např. črta V. Dreslera, Zvon 1909; nekrolog F. S. Procházky, Almanach české akademie 1927 aj.) nepřispěla nijak podstatně k historickému ocenění a výkladu Raisova díla (jistou výjimkou je článek K. Erbana, Slovo v umění realistickém, NŘ 1935). Aktuální hodnoty Raisovy prózy, zvl. Zapadlých vlastenců, připomněla J. Glazarová (Beseda naší rodiny z 21. 12. 1945).

O nový výklad Raisova díla se pokusila J. Janáčková ve stati Raisovo úsilí o realistic-
kou prózu (Č. lit. 1958). K pochopení Raisova díla přispěly i dva sborníky regionálního původu: Sborník k uctění památky K. V. Raise (Raisův Státní učitelský ústav v Jičíně, 1936) a sborník studií, vzpomínek a dokumentů (MNV Lázně Bělohrad, 1959).